

**НЕВЕРБАЛЬНЫЯ КАМПАНЕНТЫ
ЯК СРОДКІ СТЫЛІЗАЦЫІ МАСТАЦКАГА ДЫЯЛОГУ
(НА ПРЫКЛАДЗЕ РАМАНА У. КАРАТКЕВІЧА “НЕЛЬГА ЗАБЫЦЬ”)**

В.М. Шаршнёва

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова,
shershnyova@msu.by

Анотацыя. У артыкуле адлюстравана спецыфіка перадачы невербальнай камунікацыі ў мастацкіх творах У. Караткевіча, а таксама аналізуецца працэс асэнсавання пісьменнікам невербальных паводзін. Увага надаецца аналізу ўзаемадзеяння вербальных і невербальных кампанентаў у стылізаваным дыялогу.

Ключавыя словы: невербальны, дыялог, мастацкі тэкст, стылізаваны, фанацыя, жэсты, міміка, пантаміміка.

У мастацкіх творах У. Караткевіча важную кампазіцыйную ролю адыгрывае дыялог. Адною з асноўных задач аўтара з’яўляецца стварэнне максімальна дакладнай і натуральнай жыццёвай сітуацыі, што і дасягаецца праз арыгінальнае ўключэнне ў твор лексічных адзінак – маркераў невербальнай камунікацыі. Афармленне рэплік невербальнымі сігналамі дапамагае лепш раскрыць унутраны свет героя, паказаць яго эмацыйны стан, адносіны да таго, што адбываецца, ці да суразмоўцы. Акрамя таго, апісанне сітуацыі праз невербальныя характарыстыкі дапамагае чытачу не толькі правільна зразумець сітуацыю і ўявіць настрой героя, але і ўбачыць адносіны самога аўтара да апісаных падзей і персанажаў. Невербальныя элементы ў стылізаваных дыялогах У. Караткевіча, суправаджаючы вербальныя сітуацыі, надаюць ім больш эмацыйны і выразны характар, уплываючы на камунікатыўны працэс, робячы яго больш пераканаўчым, пэўным, наглядным і выразным.

Практычна ўсе творы У. Караткевіча пабудаваны на дыялогах, якія суправаджаюцца дзеяннямі героя дзякуючы чаму ў чытача складваецца адчуванне, што ён знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад герояў, чуе і бачыць іх. Пісьменнік імкнецца максімальна наблізіць сітуацыі зносінаў і дыялогі да рэальных, і не можа абысціся без апісання жэстаў, мімікі і рухаў, якія суправаджаюць гаворку персанажа. Да таго ж, апісанне знешніх паводзін герояў у момант камунікацыі ў тэксце дазваляе чытачу больш поўна і дакладна перадаць іх псіхалагічныя асаблівасці, зразумець іх жаданні, настрой, адносіны адзін да аднаго і да навакольнага свету. Расшыфроўка значэнняў саматызмаў і саматычных выразаў, выкарыстаных у мастацкіх творах пісьменніка, забяспечвае раскрыццё ўнутранага свету персанажа, адэкватнае ўспрыманне тэксту і дакладную яго інтэрпрэтацыю. Акрамя таго, апісанне сітуацыі праз невербальныя характарыстыкі дапамагае ўбачыць адносіны самога аўтара да апісаных падзей і персанажаў.

Сярод невербальных сродкаў выражэння дадатковых сэнсаў стылізаванага дыялагічнага маўлення У. Караткевіча значнае месца займаюць паралінгвістычныя знакі, якія суправаджаюць выключна вербальнае выказванне і нясуць дадатковы сэнс да сказанага. Магчымасці паралінгвістыкі індывідуальна асэнсоўваюцца пісьменнікам і дэманструюць аўтарскі падыход да ўключэння ў тэкст апавядання спецыяльных моўных сродкаў, якія вербалізуюць значныя жэсты, і да адбору такіх сродкаў. І. Н. Гарэлаў звяртае ўвагу на тое, што “вербальная частка зносінаў можа інтэрпрэтавацца зусім па-рознаму” [1, с. 74] і тлумачыць гэта шырокімі магчымасцямі невербальных кампанентаў, сярод якіх прапануе вылучаць тры групы: фанацыйныя, міміка-жэставыя і пантанімічныя, змешаныя.

Усе названыя групы знайшлі актыўнае і паслядоўнае адлюстраванне ў мастацкіх тэкстах У. Караткевіча, і ў прыватнасці ў рамане “Нельга забыць”.

Фанацыя

Пры дапамозе тэмбра, дыкцыі, манеры гаварыць, а таксама сілы голасу, інтанацыі У. Караткевіч перадае інфармацыю, паводле якой чытач можа рабіць высновы аб персанажу твора, грунтуючыся на ўласным вопыце і веданні чалавечай псіхалогіі. Прычым гэта інфармацыя вылучаецца дзякуючы не сэнсу выказвання ці апісанай сітуацыі, а перадачы адценняў голасу. Пры гэтым характарыстыка персанажа вядзецца з улікам абставінаў, якія суправаджаюць маўленчае выказванне. Тут варта адзначыць экспрэсіўную функцыю насычанай падтэкстам інтанацыі, пацвярджэннем чаго можа стаць наступны прыклад:

Было дваццаць хвілін на трэцюю.

ЛЯ ПЛОТА, НЕПАДАЛЁК, СТАЯЎ ІВАН, ТРЫМАЮЧЫ НЕШТА ЗА ПАЗУХАЙ.

ГОРАЎ ГЛЫБОКА ЎЗДЫХНУЎ – НЯСЦЕРПНА БЫЛО ВОСЬ ТАК, АДНАМУ, СТАЯЦЬ У ЦЕМРЫ – І ПАДЫШОЎ ДА ЯГО. САЛДАТ ТРЫМАЎ ЗА ПАЗУХАЙ АДНУ РУКУ. НА ЯГО ЦЁМНЫМ ТВАРЫ БЛІШЧАЛІ ВОЧЫ ПАД КАШЛАТЫМІ БРОВАМІ.

– Што гэта ў цябе?

– А галчаняткі... бедныя. Познія, – сіпатым голасам сказаў Іван. – Гняздо раскатала. Жорсткая штука ўраган, барын. Дзе хавацца? На якой зямлі?

На стала паўза. Іван глядзеў за пазуху.

– Ты адкуль, Іван? – ціха спытаў Гораў.

– Маскоўскі.

– Зямлякі, – з нечаканай для сябе пяшчотай сказаў Юрый.

Зноў запанавала маўчанне. Толькі шапацеў па дзядоўніку дождж.

– О-ох, – сказаў сіпаты голас Івана. – Зараз на Пятніцкай катрынка грае, служанкі ля пад'ездаў семкі лузгаюць... Іван Вялікі непадалёк гарыць, аж вачам балюча.

Абодва не думалі, што ў Маскве зараз таксама ноч. Вачам афіцэра і салдата яна здавалася сонечнай, ззяючай і асветленай цеплынёю вечнога жнівеньскага дня.

– Людзі з царквы ідуць, – казаў Іван. – “Вуглей гарачых!” здалёк даносіцца.

– На развале кнігамі гандлююць, – летуценна сказаў Гораў.

– Угм, – няўпэўнена і адразу неяк адчужана сказаў Іван.

Асэнсаванне ўжо толькі адных падкрэсленых саматычных элементаў дазваляе ўспрыняць імпліцытную, міжрадкавую інфармацыю. Гораў *глыбока ўздыхнуў*, паколькі ў яго было вельмі цяжка на душы, бо не ведаў, як выйсці са становішча, у якім апынуўся; *ціха спытаў*, магчыма, каб не трывожыць выратаваных галчанятак, якія, выратаваныя ад урагану, сагрэліся ў цяпле і ненадоўга супакоіліся, а магчыма, таму, што адказаць на пытанні салдата было проста нельга; *сказаў з нечаканай пяшчотай* – напэўна, адчуў блізкасць да чалавека, які быў побач, няхай сабе проста салдата; *летуценна сказаў*, бо ўспомніў родныя мясціны, засумаваў па кнігах. Іван *сказаў сіпатым голасам* – відаць, прастудзіўся; *сказаў няўпэўнена і адразу неяк адчужана*, бо зразумеў, што хоць і аб'ядноўвае яго з афіцэрам зямляцтва, але ўспаміны ў іх розныя і адзін аднаму яны не роўныя.

У мастацкіх творах У. Караткевіча аўтарскія каментары, па сутнасці, з'яўляюцца дадатковымі заўвагамі і дапамагаюць больш выразна акрэсліць сітуацыю, пры якой адбываюцца зносіны, настрой суб'яднаў, іх стаўленне адзін да аднаго і да прадмета гаворкі, перадаць інтанацыю, тэмп і настрой маўлення.

Міміка

Выкарыстанне вобразных сродкаў пры перадачы мімікі не толькі ўплывае на ўзмацненне экспрэсіўнасці тэксту, але і дазваляе чытачу правільна зразумець і інтэрпрэтаваць адпаведную сітуацыю. Вобразнае адлюстраванне мімікі ў мастацкім тэксце, на думку К. М. Якімавай, “можа быць абумоўлена неабходнасцю паказаць праяўленне канкрэтнай эмоцыі або змяненне эмацыянальнага стану персанажа” [4, с. 210], пацвярджэннем чаго могуць быць наступныя прыклады:

Бровы маладога чалавека задрыжалі.

<...>

...На паромным прычале стаяў, успёршыся на балясы, млявы Пора-Леановіч з сігаркаю ў зубах. Паплёваў у ваду. Іранічным позіткам глядзеў на човен, які набліжаўся, выплываў з імглы.

Гораў прывязаў човен у лазе, выбраўся з яе на сухі бераг і пайшоў паўз прычал. Леановіч глядзеў на зграбную постаць маладога чалавека нейкімі дзіўнымі, саркастычна-пагардлівымі вачыма.

<...>

Гораў сцяў зубы.

<...>

Твар Горава быў белы, як палатно.

<...>

...Юрый як мага спакойней паглядзеў у яго лянівыя вочы, поўныя жахлівай пагарды да ўсяго і пустаты, на рэзкі шнар паўз брыво.

Метафары, разгорнутыя эпітэты, параўнанні настолькі дакладна паказваюць міміку персанажаў, што нават пры першасным успрыняцці сэнсу выкарыстаных аўтарам выказаў засяроджваецца ўвага на імпліцытнасці пададзенага зместу: “*бровы задрыжалі*” – чалавек настолькі моцна захваляваўся, што не мог стрымаць сябе, не здолеў зрабіць так, каб яго эмоцыі былі незаўважнымі; “*сцяў зубы*”, “*твар белы, як палатно*” – хіба можна перадаць лепш стан чалавека, які толькі што пачуў жахлівую навіну і з усіх сіл спрабуе авалодаць сваімі эмоцыямі; і, нарэшце, вочы “*дзіўныя, саркастычна-пагардлівыя лянівыя*”, а яшчэ “*поўныя жахлівай пагарды да ўсяго і пустаты*” – па сутнасці, праз увесь твор засяроджваецца ўвага чытача на выразе вачэй Пора-Леановіча, вачэй, у самых куточках якіх ужо даўно пасялілася жудасная ў сваёй абыякавасці смерць.

Жэсты і пантаміміка

Р. Я. Крэйдлін адзначае, што сэнсы, якія перадаюцца вербальнымі і невербальнымі дзеяннямі чалавека, шмат у чым аналагічныя і даказвае гэта на прыкладах жэстаў [3, 47–49]. На думку А. Я. Кедрвай, “апісанні жэстаў, якія суправаджаюць гаворку персанажаў, у мастацкім тэксце набліжаюць да рэальнай гутарковай мовы перадаваную ў мастацкай літаратуры чужую гаворку” і менавіта “дзякуючы апісанням жэстаў падкрэсліваецца дынамічнасць мастацкага дзеяння” [2], ілюстрацыяй чаго можа стаць наступны прыклад:

І толькі калі ўлан падышоў і адказыраў, Леановіч спакойна кінуў недакурак сігаркі ў раку і адразу ж закурыву новую.

Відавочна, што для прыведзенага кантэксту мова жэстаў з’яўляецца вызначальнай, тым больш што моўная інфармацыя, якая магла тут мець месца, настолькі невыразная, паўсядзённая і нязначная, што аўтар палічыў неабходным зусім не прыводзіць яе. Гаваркімі ў гэтай сітуацыі аказваюцца якраз парамоўныя адзінкі.

Без элементаў невербальнай камунікацыі цяжка ўявіць апошні эпізод “двабою” Горава і Пора-Леановіча:

Гэта было зусім нястрашна, толькі адна-дзве кроплі крыві. Але Горава здзівіла не гэта. Яго здзівілі вочы Леановіча, у якіх зараз не было пустаты, а было смяротнае здзіўленне і яшчэ нешта.

Леановіч варухнуў вуснамі.

– Пісталет... пісталет у багну, – заспяшаўся ён.

Здзіўленья, неяк па-дзіцячаму светлыя вочы спыніліся на Горава, які тросся ад непарайнасці зробленага.

Пора-Леановіч заварушыў рукамі па грудзях і раптам, на апошнім дыханні, сказаў ясным і чыстым голасам:

– Дзякуй вам... Дзякуй...

І паймаўшы руку Горава, пацалаваў яе дрыжачымі вуснамі.

Потым гэтыя вусны замёрлі, а позірк здзіўлена і безуважна спыніўся на шэрым небе, пад якім усё яшчэ лёталі і енчылі аб літасці кнігаўкі.

Прадуманая спалучэнне вербальных і невербальных элементаў дапамагае максімальна поўна ўявіць апошнія хвіліны жыцця Пора-Леановіча, асэнсаваць пакутлівую супярэчлівасць яго прыжыццёвых учынкаў і абсалютна нечаканае, нават раптоўнае вызваленне душы, ачышчэнне смерцю. “*Пора-Леановіч заварушыў рукамі па грудзях*” – чаму ён здзівіўся: таму, што нясцерпны фізічны боль ужо несумяшчальны з жыццём і захацелася дастаць, выкінуць з грудзей тое, што выклікала гэты боль, або таму, што нарэшце перастала дастаўляць мукі тое, што не давала спакою, вострай занозай сядзела ў сэрцы, не мірыла з навакольным светам.

Варта заўважыць, што ў працытаваны ўрывак, акрамя саматызмаў, якія перадаюць жэсты, гарманічна ўключаюцца невербальныя сродкі перадачы фанацыі (*заспяшаўся ён, сказаў ясным і чыстым голасам*), мімікі (*вочы Леановіча, у якіх зараз не было пустаты, а было смяротнае здзіўленне і яшчэ нешта, Леановіч варухнуў вуснамі, здзіўленья, неяк па-дзіцячаму светлыя вочы, вусны замёрлі, а позірк здзіўлена і безуважна спыніўся на шэрым небе*), што дазваляе гаварыць аб зме-

шаным, комплексным выкарыстанні У. Караткевічам паралінгвістычных адзінак для рэальнага адлюстравання паводзін персанажаў.

Апісанне фанацыі, мімікі, жэстаў, пантамімікі служыць адным з найважнейшых сродкаў стылізацыі жывой гутарковай мовы ў мастацкіх творах У. Караткевіча. Без паралінгвістычных з’яў, якія суправаджаюць гаворку, яна не можа быць перададзена дакладна.

У творчасці У. Караткевіча сфарміраваны асаблівыя прыёмы слоўнага адлюстравання жэставых паводзін герояў. Адбор пэўных жэстаў, інтэнсіўнасць іх апісанняў, структурнае афармленне гэтых апісанняў, іх месца ў творы залежаць ад асаблівасцяў індывідуальнага стылю пісьменніка, ад мастацкай задачы, пастаўленай аўтарам.

Цяжка сказаць, якія сродкі – моўныя ці парамоўныя – дапамагаюць аўтару стварыць выразныя вобразы сваіх персанажаў. Аднак можна з упэўненасцю сцвярджаць, што парамоўныя сродкі не менш насычаныя, эмацыянальныя, экспрэсіўныя, і менавіта гарманічная сукупнасць вербальных і невербальных элементаў дазваляе максімальна поўна і натуральна ўзнавіць і асэнсаваць разнастайныя камунікатыўныя сітуацыі, даць ацэнку выпадковасці/невывадковасці ўчынкаў людзей, уявіць іх настрой, іх думкі, перажыванні, клопат.

Комплекс невербальных адзінак у мастацкіх творах У. Караткевіча адлюстроўваецца з той паўнатой, якая патрабуецца кантэкстам, незалежна ад месца, якое займае персанаж у іерархічнай структуры твора. Яны таксама адыгрываюць істотную ролю ў падачы падтэкставай інфармацыі. Іх мастацкая форма напрамую залежыць ад аўтарскай манеры пісьма. Паралінгвістычны падыход да інтэрпрэтацыі мастацкага твора дазваляе зірнуць на тэкст з новай пазіцыі, што стварае новы ўзровень стылістычнага аналізу, забяспечваючы максімальна рэльефную характарыстыку персанажаў творы. На аснове аналізу рэпрэзентацыі невербальных паводзін вербальнымі адзінкамі можна меркаваць аб індывідуальнасці аўтарскага стылю У. Караткевіча.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Горелов, И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов // Отв. ред. В. Н. Ярцева; Предисл. В. И. Карасика. Изд. 4-е. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 112 с.

2. Кедрова, Е. Я. Вербальное обозначение жестов персонажей при передаче прямой речи в художественном тексте: на материале прозы А. П. Чехова : дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01 / Е. Я. Кедрова. – М., 1980. – 190 с.

3. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

4. Якимова, К. М. Образное описание мимики (на материале произведений А. И. Куприна) / К. М. Якимова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2019. – Том 12. Выпуск 2. – С. 209–213.